

Din ve liderlik kavramları arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, kendi içerisinde aynı kavşak noktasına bağlanan tarihsel ve aktüel birçok problemi birbiri ile içiçe geçmiş bir şekilde karşımızda görebiliriz. Din kurucusu ya da peygamberler üzerinden dine göndermeleri olan “lider” kavramından başlayarak nübüvvetin içerimlerinin işaret ettiği liderliğe, aynı zamanda tarihsel süreçte dini gruplaşmaların liderlerine, dinden referans alan liderlik kavramı kadar, liderlerin din anlayışı, din-devlet ilişkilerini içerimleyen geniş bir tartışma alanı bulunmaktadır. Doğrusu böyle bir çalıştayın üst başlığı olan “din ve liderlik” ilişkisinin problem olarak tartışılması, ister tarihsel sürece göndermeleri isterse aktüel olaylara işareti baz alınsın, son kertede bugünkü sorunlara eğilmeyi icbar etmektedir.

Bu durumda “konuyla ilgili çağdaş nedir?” şeklindeki bir soruya verilecek cevaplarla başlamak uygun olacaktır. Birincisi, liderliği geleceğe de projeksiyonla konuşacaksak, acaba din faktörü liderlik için ne kadar önemlidir? Hiç şüphesiz burada “liderlik” kavramını en alt düzeyden en üst düzeye kadar tüm farklı toplumsal katmanlar için de düşünmek gerekir. Dolayısıyla ailede liderlikten, topluluk, dernek liderliğine ve nihayet bir ülkenin liderliğine kadar farklı düzeyde liderlerle din ilişkisi tartışılmalıdır. Diğer yandan lider dolayımı olarak din ve devlet ilişkileri de aktüel tartışmalar arasındadır. Ayrıca imparatorlukların ardından ulus-devlet şeklindeki yapılanmalar özelde İslam dünyasında farklı ülkelerde liderleri de birer tecrübe olarak karşımıza çıkarak arşive stoklamaktadır. Nihayet dini grupların liderleri de sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan özellikle tartışılması gereken bir problematik alan gibi görünmektedir.

Bu çalıştayda üç tebliğ bulunmaktadır. İlki, “Hz. Peygamber (s.a.v.) ve liderlik” başlığıyla tarihsel süreçte göndermede bulunuyorsa da son kertede bugüne projeksiyonları bakımından dikkatli takibi gerekmektedir. İkincisi, bugün İslam dünyasının dağınıklığını zihni arkaplanında tutarak çağdaş İslam düşüncesinde Türkiye merkezli siyaset ve liderlik arayışlarını tartışmaktadır. Üçüncüsü ise, bilhassa 2016’dan sonra her türlü söylemleriyle dikkatlerin kendilerine çekildiği dini gruplarda liderliğin problem alanlarına işaret etmektedir. Doğrusu aktüel anlamda her üç tebliğin yarattığı hacimli problem alanlarına kapsamlı bir müzakere geliştirmek, en azından müzakerenin sınırlarını açacağından, biz birkaç problem etrafında kısa bir tartışma ile katkı yapmayı hedeflemekteyiz. Bu bağlamda ilkin, müslüman toplumlarında liderlik anlayışında dinin içerimi ve konumuna; ikinci olarak da dini gruplarda “dini liderlik” olarak kavramsallaştırılan liderlik tipine temel problemleri itibarıyla bir projeksiyon geliştirmeyi düşünmekteyiz.

“Liderlik” olgusu tarih boyunca ve bugün toplumlar nezdinde ağırlık ve önemini koruyan bir konudur. Özellikle Ortadoğu coğrafyası ve müslüman toplumlarında “lider” neredeyse bütün siyaset toplumsallık, ekonomi vb. ile eşitlenmiş bir figür olarak içerimlenmektedir. Göreli olarak demokratik Batı toplumlarında “lider” bir yönetim

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

mekanizmasının içinde aktör olarak yer almaktadır. Ortadoğu ve müslüman toplumları ise önceliği lider seçmeye vermektedirler. Liderler bu coğrafyada toplumun her şeyi olarak rota çizen, kriz zamanlarında toplumu kurtaran, hedefler gösteren bir figür olarak tebellür etmektedir.

Bu bağlamda İslam siyaset düşüncesinin birikimleri de bize oldukça fikir vericidir. Belki burada tipik bir örnek olarak Farabi'nin yaklaşımlarını hatırlayabiliriz. Farabi El-Medînetü'l-Fâzıla isimli eserinde neredeyse yarısını ilk girişte varlık konusuna ayırmaktadır. Burada varlık dünyası bilgi, Vacibu'l-Vücut olarak Tanrı ve bunlar arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır. Daha sonra "toplum" sorununa geçilerek faziletli ve faziletsiz toplum yapıları analiz edilmektedir. Farabi'nin burada kurduğu analogide önemli dikkat çekişleri vardır. Buna göre evrenin mutlak yöneticisi ve hâkimi Tanrı'dır. Daha sonra "beden"e odaklanan Farabi burada hâkim uzuv olarak kalbin önem ve işlevine değinmektedir. Ardından "toplum" kavramının öncülleri, toplum türlerini anlattıktan sonra "lider"i etraflıca analiz etmektedir. O liderde aradığı oniki özelliği saymakta, fakat daha önemlisi lideri toplumun merkezine yerleştirmektedir. Farabi'nin şöyle bir tez geliştirdiği söylenebilir: Evren için Tanrı, beden için kalp neyse toplum için de lider odur.¹ Farabi neredeyse toplumu lidere eşitlemiş gibidir. Bu yaklaşım, bir başka açıdan pre-modern dönemde yöneticilerin (liderin) bir Tanrısal meşruiyet taşıdığı düşüncesiyle birlikte değerlendirilmelidir. Dolayısıyla toplum kendi liderinin pre-modern dönemde Tanrı tarafından seçildiği şeklinde de algılamıştır. Bunu açık ve örtük biçimlerde siyasetname kitaplarına ait satır aralarından sezinlemek mümkündür.

Bu durum pre-modern dönemde en üstten en alta kadar tüm toplumsal katmanlardaki liderlerin dinle ilişkilerinin kendiliğindenliğini açıklayabilir. Diğer yandan pre-modern dönemde "din"ın temel bir meşruiyet kaynağı olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Modern zamanlarda ise yönetimin meşruiyet kaynağı halka kaymış olup dinin burada eski konumunu kaybettiğini görmekteyiz. Peki, bu durum din ile liderlik arasındaki ilişkinin koptuğu ya da aralarındaki mesafenin arttığını mı imlemektedir? Böyle bir zayıflama söz konusu olmakla birlikte, farklı açılardan ve farklı kavramlarla toplum tarafından lidere olan "dinsel"lik yüklemelerinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu liderin salt dine uygunluk ya da dindarlık açısından denetlenmesi anlamına gelmemektedir. Fakat liderde aranan özelliklere yansıyan boyutlarıyla takip edilebilir.

Bilindiği üzere Max Weber meşru egemenliğin üç saf tipini ayırt etmektedir. Bir başka deyişle, meşruluk iddialarının geçerliliği şu hususlara dayandırılabilir. İlki, rasyonel temeller, yasallaştırılmış kuralların ve bu tür kurallara göre otorite konumuna yükselmiş olanların emirler yayınlama hakkının yasallığına olan inanca, yeni yasal otoriteye dayanırlar ki, buna rasyonel otorite denilebilir. İkincisi olan geleneksel otorite, çok eski geleneklerin kutsallığına duyulan yerleşmiş inanca ve onların altında uygulanan otoritenin meşruluğuna dayanır. Karizmatik otorite, üçüncüsü, tekil bir kişinin ve onun tarafından buyrulan ya da ortaya çıkartılan normatif kalıpların ya da düzenin istisnai kutsallığına, kahramanlığına ya da örnek gösterilen karakterine

¹ Farabi, El-Medînetü'l-Fâzıla, Çev. Nafiz Danışman, 2. Baskı, İst., M.E.B. Yay., 1989.

bağılılığa dayalıdır.² Aynı zamanda otorite sahibi olan lider, bu üç otorite türünde yönetimde bulunmaktadır. Özellikle demokratik toplumlarda önemli ölçüde en üst yönetici mekanizma içerisinde rasyonel bir yönetim tarzı sergilenmektedir. Fakat özellikle toplumların kriz zamanlarında onu aşacak karizmatik bir lidere olan yönelim artabilmektedir. “Karizmatik” olanın dinsel olanla kesişme noktasının fazlalığına burada dikkat çekmek gerekmektedir. Çünkü karizmatik liderlere toplum tarafından bir olağanüstülük, bir tanrısallık yüklenmektedir. En azından karizmatik lider Tanrı’nın topluma gönderdiği bir lütuf olarak okunmaktadır. Yine de içinde yaşadığımız çağda dünyada toplumların karizmatik lider tercihleri ve arayışları sona ermediği gibi devam ediyor görünmektedir. Burada lidere yüklenen “metafizik”, olağanüstülüğe, kutsallığa ve her türden aşkınlığa göndermede bulunmaktadır.

Bu bağlamda peygamberlere baktığımız zaman iki önemli noktaya işaret etmeliyiz. Birincisi, en azından Kur’an-ı Kerim’de kıssaları anlatılan peygamberleri takip ettiğimizde, onların toplumun liderleri olduğu sonucuna varmaktayız. Bunlardan bir kısmı ülke ya da devlet yönetim düzeyinde, diğerleri ise topluma etki etme ve yönlendirme anlamında liderdir. İkincisi de bütün peygamberler karizmatik liderlerdir. Peygamberlerin karizmatik bir lider olması, toplum tarafından kendilerine yüklenen metafizikten önce, onların vahiy almaları sebebiyle “aşkın” ya da Tanrı ile ilişkileri sebebiyledir. Dolayısıyla nübüvvet ya da peygamberlik doğal olarak bir liderlik konumunu içermektedir. Bu anlatımlardan çıkarılacak önemli sonuçlardan birisi, liderlikte dinin işlevsel bir unsur olduğudur.

Hz. Peygamber (s.a.v.) de kendi toplumunda hiç şüphesiz bir liderdi. Fakat peygamberlik faktörünün dışında Hz. Peygamber’in toplumdaki liderliğini destekleyen sosyolojik faktörler vardır. Bir kere dedesi üzerinden Mekke’de yönetici bir ailenin soyundan idi. Özellikle o günkü koşullarda bu durum Hz. Peygamber’i zaten öne çıkartan bir faktördür. Bunun dışında Hz. Peygamber’in topluma güven veren sosyal örneklik ve ahlakı da onun lider olarak temayüz etmesini sağlayan unsurlardır. Meselâ; Hz. Peygamber kendisine ilk vahiy geldiğinde biraz sarsılınca, Hz. Hatice’nin (RA) onu teskin etmek için söylediği sözler, Hz. Muhammed’in kişisel dindarlığına değil, daha çok sosyal ilişkilerdeki örneklik ve fedakarlığına dairdir. Nitekim ilk açık tebliğinde toplum, Hz. Peygamber’in yalan söylemediğini teyit etmiş ve Onu güvenilir bulmuştur.

Hz. Peygamber toplumun kurtuluşu için çalışma, topluma bir rota çizme ve onları yönlendirme anlamında kuşkusuz bir liderdir. Fakat onun bu liderliği burada kalmamış, devlet yöneticiliği gibi bir liderlik üstlenmiştir. Doğrusu Medine’ye hicretinin ardından orada liderlik beklentisi olanlar taleplerini direkt söyleyemeden, toplum Hz. Muhammed’i doğal bir lider olarak tanımış görünmektedir. Elbette nübüvvet ile devlet başkanlığını bir müessese olarak birbirinden ayırmak zorunludur. Nitekim Hz. Peygamber’in devlet başkanı olarak yaptığı icraatları bu minvalde değerlendirmek gerekir. Bununla birlikte Onun peygamberliği liderliğini beslemekte; ya da peygamberlik doğal bir liderlik durumu yaratmaktadır.

Liderlik açısından da önemli olduğunu düşündüğümüz Hz. Peygamber’in bu minvalde hayatından bazı enstantanelere bakmakta fayda vardır. Yukarıda da

² Max Weber, Meşru Egemenlik, Çev. Latif Boyacı, İst., Yarı Yay., 2017, s. 12.

belirtildiği üzere “güven” unsuru açısından Hz. Peygamber kendisine her kesimden insanın teveccüh ettiği bir şahsiyetti. Kendisine inanmayanların bile ona emanetlerini vermesi, sözlerinin yüksek düzeyde itibara alınması bilinen şeylerdir. Bu güveni besleyen niteliklerden birisinin de son derece mütevazı yaşamı olduğu söylenebilir. O, insanları kandırmamış, yönetici iken de son derece mütevazı bir evde ve koşulda yaşamaya devam etmiştir. Uhdesindeki insanlar açlık ve fakirlik çekerken kendisi karnını doyurmamıştır. İnsanları sömürerek onlar üzerinden zenginleşme yoluna gitmemiştir. Bu açıdan toplumsal gerçekliğin tam bir temsilidir; hatta bu gerçekliğin kendisidir denilebilir.

Medine’ye hicretinin ardından Hz. Peygamber çok farklı kesimlerle bir hayat yaşamaya ve onlarla muhatap olmaya başladı; müşrikler, yahudiler, müslümanlar. Evs ve Hazrec arasındaki müzmin çatışmayı sona erdirmek, Medine Sözleşmesi ile bir barış ortamı temin etmek, Medine’de yeni bir sosyal, ekonomik, kültürel iklim yaratmak göz önüne alındığında üç noktanın altını çizmeliyiz. Birincisi, farklılıkları yönetebilme kapasitesinin yüksekliği, kriz çözme yeteneği ve geleceğe doğru stratejik bir projeksiyon yapabilme kabiliyeti.

Hz. Peygamber’in liderliğinde iki hususiyete daha vurgu yapılmalıdır. Birincisi, Onun son derece şeffaf bir yönetim sergilemesidir. Peygamberliğin kendisine sağladığı yüksek konuma rağmen, Onun hayatı ile ilgili anlatılanlar “hesap verilebilirlik” adına birçok örneği içinde barındırmaktadır. İkincisi, istişare ve insanları dinlemeye yönelik katılımcı bir yönetim. Dolayısıyla faşizan, üsttenci, baskıcı bir yönetim sergilemediği gibi tüm antlaşmalarına da sadık kalmıştır. Hiç şüphesiz Hz. Peygamber’in liderliğini besleyen normatif ilkeler seti dinle birebir ilintilidir.

Çağdaş döneme gelindiğinde, “liderlik” bağlamında iki noktaya değinilmelidir. Birincisi, İslam dünyasındaki lider sorunlarıdır. İkincisi de dini gruplar özelinde tartışılan dini liderlikler meselesidir. Sunulan iki tebliğ bunları muhteva olarak tartışma yapmaktadır. Osmanlı Devleti’nin dağılmasının ardından müslümanların ayrı birer ulus-devlet olarak yapılandığı Ortadoğu, siyaseten Batılı devletlerin sömürgeci politikaları çerçevesinde bir değişim seyri izlemiştir. Çoğunlukla açık sömürgeye maruz kalmış, dilleri değişmiş bu ülkeler bugün yeniden kendilerine gelmeye çalışmaktadırlar. Ortadoğu’da bu ülkelerde çoğunlukla bir lider sorunu olmuştur. Çünkü Batı politikaları çerçevesinde hareket eden, bazan ülkedeki bir azınlığın içinden çıkarak diğerlerine baskı kuran liderler, bugün Ortadoğu’nun dağınık yapısında epey pay sahibidirler. Dolayısıyla her bakımdan bir lider sorununun ajandayı meşgul ettiği söylenebilir. Burada görünüşte “dindarlık”lar olsa da müslümanların kendilerine gönderge kıldıkları lider için normatif ilkeler seti pek işlememektedir.

Dini gruplar özelinde dini liderlik meselesi gerçekten özelde müslüman toplumların ve Türkiye’nin ciddi bir sorunu olarak gündemdeki yerini korumaktadır. Daha önce farklı vesilelerle dini grup ve cemaatlerin temel problemleri ile devlet ve toplumla geliştirdikleri ilişkilere dair bazı analizler sunmuştum.³ Burada dini liderlik bağlamında

³ Mustafa Tekin, “Türkiye’de Din Siyaseti ve Siyaset-Cemaat İlişkisi”, Kur’an ve Toplumsal Bütünleşme (Mezhepler ve Dini Gruplar Arası İlişkiler), Ed. Hayati Hökelekli ve Vejdi Bilgin, Bursa, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2015; Bk. Mustafa Tekin, Devlet-Dini Gruplar ve Toplum, İstanbul, İstanbul Türkocağı, 2020.

birkaç noktanın altını çizmekle iktifa edeceğim. Dini gruplar ve bu minvalde dini liderler özellikle modern zamanlarda daha önce izledikleri geleneklerini kaybettiler. Gelenek kaybı aslında her bakımdan bir rota kaybını da beraberinde getirmiştir. Lideri nasıl seçeceklerinden, toplumla ilişki ve söylem tarzlarına kadar bir dizi kaybın burada kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Modern dünyanın geleneği “iş görmez” şeklinde raporlaması, dini grup ve cemaatlerin geleneksel reflekslerini yok etmiştir. Bu bağlamda özellikle iki problemle karşılaşmaktadır. İlki, yeni(den) yapılanmış dini grup ve cemaatler geriye doğru izleklerini kaybettikleri için kimlik sorunu yaşamaktadırlar. İkincisi, salt bugün de görünebilmek için “cemaat lideri” yerine “şirket ceo”su gibi görüntü vermektedirler. Bu durum açıkçası dini grupları kendileri için piyasaya “piar” yapan organizasyonlara dönüştürmüştür. Belki cemaatler arası sert atışma ve müşteri kapma tavrılarını da bu çerçevede okumak gerekmektedir. Daha da önemlisi liderlik ister istemez yarı seküler bir düzeyde konumlandırılmıştır.

İkinci önemli problem noktası, dini gruplar üzerinden dini liderlerin devlet ve yönetimle ilişkileridir. Normal şartlarda İslam’ın toplum için öngördüğü dengede, dini gruplar tarihsel ve sosyolojik bağlam içerisinde oluşmakta, kurumsallaşmaktadır. Fakat onların devlet ile toplum arasındaki mesafede durmaları gereken yer toplumdur. Bu “sivil”liğin korunması kadar dini grupların toplum için çalışma gibi temel fonksiyonundan kaynaklanmaktadır. Fakat devlet üzerinden güç devşirme ve rant elde etme yarışına giren dini grupların, güç elde ettikçe toplumla ilişki biçimlerini değiştirmedikleri; hatta devletmiş gibi davranarak toplumu dönüştürmeye çalışmaları söz konusu olmuştur. Dolayısıyla dini grupların kendi asli konumlarına döndürülmeleri devlet-toplum ilişkisi açısından olduğu kadar dini söylemler açısından da dikkat çekici bir gerekliliktir. Bilhassa kimi dini liderlerin “devlet”e ayar vermeye çalışma gibi çabalara girmesi de gözlemlenebilmektedir.

Diğer bir problem de dini liderlerin bir “kutsallık” kisvesine bürünmeleridir. Yukarıda bahsedildiği üzere nübüvvet üzerinden peygamberlerin vahiy almaları sebebiyle “aşkın”la bir ilişkileri ve kendilerine yüklenen metafizik bulunmaktadır. Fakat nübüvvet halkasının Hz. Muhammed’le birlikte kesilmesinin ardından âdeta Yeni Eflatuncu felsefede varlık tabakalarından aşağıya inildikçe “kutsal”ın azalarak sürmesi gibi, dini liderler silsilesine sirayet eden garantili kutsallıklar işletilmektedir. Bu bağlamda bir evliyalık kültürünün varolduğunu bilmekteyiz. Bu kült onlara kendi özgül ağırlıklarının ötesinde bir güç kazandırıyor görünmektedir. Hatta zaman zaman Allah’ın işlerine bile tesir eden, tabii olayların yönünü değiştirdiğini iddia eden söylemler, dinden sınırları muğlak nasıl bir güç devşirildiğini de ortaya koymaktadır.

Din ve liderlik ilişkisi gerçekten her alt başlığı detaylı incelenmesi gereken bir hacimle bize kendisini göstermektedir. Bir kere liderlik kavramı tek başına bir “otorite”ye göndermede bulunmaktadır. Liderin otoritesi yönetebilme kapasitesi kadar kendisinde varolduğu düşünülen maddi ve manevi yetilerden gelmektedir. Burada liderin karizmatik bir nitelik kazanması “din”den de beslenen sınırları muğlak bir metafizik sebebiyledir. Bunun da ötesinde liderin gerek söylem, gerek reform gerekse aidiyet olarak dinden beslenmesi otoritesini daha da güçlendirici bir işlev görmektedir. Çünkü sınırlı ve sonlu varlıklar olarak yönetilen insanlar için de bu metafizik kolay göz ardı edilecek bir unsur değildir. Bu sebeple “din” faktörü istismar edilme konusunda

manevrası geniş bir alan gibi görünmektedir. Bu istismarın önüne geçmek her düzeyde ilişki ve mekanizmaların işleyişindeki ilkeleri sağlam tutmak ve onları korumaktan geçmektedir. Dolayısıyla varlık dünyasında hiçbir şeyin yerinin değiştirilmesine izin verilmemelidir.